

Pražská škola: názorová univerzália a specifika

FRANTIŠEK DANĚŠ

The Prague School: its universal and specific features

ABSTRACT: The Prague Linguistic Circle developed from a free platform for discussions into a well-organized group of scholars sharing certain basic principles. The School's teaching consisted in the integration of three complementary concepts: structure, function, and sign (cf. P. Steiner, 1976). This paper discusses the implementation of these concepts by the Prague linguists, mainly the central members of the Circle (Mathesius, Jakobson, Trnka, Havránek, Karcevskij, Mukařovský). Because the members of the group were distinct individuals, their implementation of these principles showed a great variety of opinion. Specific differences may be found on the horizontal axis (between individuals or groupings) as well as on the vertical one (evolution of common principles or the opinions of individuals). This paper deals with opinion divergences in: 1. the treatment of the notion of functionalism (the sophisticated teleological treatment by R. Jakobson vs. the common-sense one by V. Mathesius), 2. the approach to the phenomenon of Standard Language (rather rationalistically by B. Havránek et al. vs. V. Mathesius' view of language "as a living organism" and emphasis on the expressive and emotional functions), 3. the apprehension and evaluation of artistic literature (J. Mukařovský's highly sophisticated and abstract aesthetic conception vs. V. Mathesius's humanistic and moralizing view).

Key words: Prague Linguistic Circle, types of research organization, functionalism, structuralism, semiotics, holism, Standard Language, literary theory

Klíčová slova: Pražský lingvistický kroužek, typy organizace vědecké práce, funkcionalismus, strukturalismus, sémiotika, holizmus, spisovný jazyk, literární věda

Jak víme z Mathesiova ohlédnutí se za desíti lety existence Pražského lingvistického kroužku (Mathesius, 1936), Kroužek se vyvíjel od diskusní platformy k organizovanému kolektivu názorově sjednocenému. U výrazných vědeckých osobností musíme ovšem předpokládat, že (nepříliš četná) univerzália budou individuálně modifikována. V tomto smyslu lze jistě chápat výrok neúnavného exegeta a propagátora Pražské školy Josefa Vachka, že Kroužek nikdy nepředstavoval nějaké dogmaticky uzavřené těleso: „zatímco byl jednotný co do přijetí základního strukturalistického a funkcionalistického stanoviska, pokud šlo o implementaci společných principů, vždy existovala velká názorová rozmanitost [a great variety of opinion]“ (Vachek, 1966, s. 8). Mohli bychom říci, že každý z centrálních členů PLK (Mathesius, Jakobson, Trnka, Havránek, Trubekoj, Karcevskij, Mukařovský) měl své specifické místo v celkovém myšlenkovém světě PLK. A dodejme, že ona nedogmaticčnost se reflektovala ovšem i v tom, že se jednotlivé koncepty i koncepce postupně vyvíjely (např. ve fonologii).

Chtěl bych tu připomenout, že význam Kroužku je třeba vidět nejen v rovině teoreticko-metodologické, nýbrž právě i v rovině organizace vědecké spolupráce, v programním úsilí vytvářet názorově sjednocené pracovní společenství. Blíže toto zaměření charakterizoval Mukařovský v jednom ze svých dopisů Havránkovi¹ takto: „Kroužek

---

¹ Odvolávám se zde i v dalších výkladech na edici M. Havránkové Pražský lingvistický kroužek v korespondenci (v tisku).

přinesl nový typ vědeckého sdružování, místo pouhé kooperace kolaborace, totiž spolupráci vzájemnou, se závaznými filozofickými předpoklady, se stálou vzájemnou kontrolou, se společným úsilím o řešení jistého daného problému v dané chvíli.“ To byl nepochybně významný počín z pohledu sociologie a metodologie vědecké práce. Ze vzájemné korespondence členů Kroužku (nyní postupně zpřístupňované edičně, především zásluhou M. Havránkové a J. Tomana) se dovídáme, že tento postup měl pocho-pitelně i své problémy a úskalí, avšak objevující se názorové rozdíly (tu a tam i hlubší povahy) byly pozoruhodně, ba příkladně překonávány pevnou snahou vystupovat jako soudržný celek a zachovávat veskrze pozitivní, upřímně přátelské (vůči Mathesiovi s výrazem úcty), nikoli jen kolegiální mezilidské vztahy. Tato sjednocenost způsobovala ovšem to, že názoroví odpůrci Kroužku mu vytýkali izolacionismus, exkluzivnost, malou snášenlivost, ba jisté povýšenectví (nelze však vyloučit, že vystupování některých členů Kroužku mohlo tu a tam k tomuto dojmu přispívat).

V zásadě lze souhlasit s P. Steinerem (1976, s. 377), že základ Pražské školy (PŠ) tvořilo propojení komplementárních konceptů „struktura“, „znak“ a „funkce“. Dosvěd-čuje to např. Havránkovo vymezení „strukturální lingvistiky“ v Ottově slovníku nauč-ném nové doby (Havránek, 1940b, s. 455n.).

Jak explicitně vyplývá z tohoto vymezení a navíc pak z další encyklopedické stati „Strukturalismus“ od téhož autora (Havránek, 1940a), koncept *struktury* se do velké míry opírá o myšlenkový svět tzv. holizmu a tvarové psychologie (Gestaltpsychologie); srov. i výklady Steinerovy (1976). Holizmus („filozofie celku“, vycházející z knihy J. Smutse *Holism and Evolution*, 1926) byl u nás v letech 30. rozvíjen a propagován zejména významným biologem J. Bělehrádkem (ten měl o něm později i dvě přednášky v Kroužku v říjnu 1945). Základní teze holizmu, že hodnota celku není dána prostou sumou jeho jednotlivých složek, respektive že hodnota jednotlivých složek je dána jejich relační pozicí v celku, se objevuje nejexplicitněji v Havránkově vymezení ja-zyka (Havránek, 1940b, s. 456): „...jazyk není prostým souborem jednotlivých jevů, nýbrž je složitou a celostně uspořádanou jejich stavbou, v níž jsou jednotlivé jevy pev-ně skloubeny, hierarchicky uspořádány a roztríděny podle několika plánů. Jednotlivé prostředky jazykové mají hodnotu jevů jazykových právě jen vzhledem k místu, které v celé struktuře zaujímají.“ A dále pak autor uvádí jednotlivé roviny a různé druhy vzta-hů mezi jednotkami těchto rovin (závislost, determinace atp.). Je překvapující, že za-tímco oblast rovin a vztahů byla a je dále badatelsky rozvíjena (byť ne jednotně: Kar-cevskij, Jakobson, Trnka, ...), sám pojem struktury není ve Vachkově úvodu do teorie a praxe Pražské školy (Vachek, 1966) zmiňován a explikován, ačkoli ve svém slovníku Pražské školy (Vachek, 1960) ony úryvky z Havránkových statí cituje (pojmu struktu-ry nevěnuje zvláštní pozornost ani poněkud nevyvážený úvod k anglickému překladu tohoto slovníku, Čermák – Hajičová, 2003). – Strukturně-relační přístup najdeme ovšem už v Tezích (podle Vachka jde o formulace Jakobsonovy): „Žádnému jazykovému jevu nelze porozumět bez ohledu na systém, k němuž náleží“ (Pražský lingvistický kroužek, 1970, 1a, s. 35). (Systém se většinou chápe jako soubor entit vzájemně propojených sítí vztahů, která představuje jeho strukturu.)

Formulace konstatující, že jazyk je systémem *znaků*, patří v PŠ mezi *loci communes*. K de Saussurově sémiologii se přihlásil r. 1927 Trnka v Časopise pro moderní filologii v článku Sémasiologie a její význam pro jazykozpyt a po něm se pokusil rozpracovat sémiologii M. Weingart (1932a). V stati Sémiologie a jazykozpyt předpokládá, že se „toto bádání“ vypracuje v samostatnou vědu, nutně obecnou a srovnávací, a že jazykověda by byla „vlastně její součástí“.

Problémem znaku a znakovosti se obírali především Mukařovský a Jakobson. V úvodním slovu k 1. sešitu Slova a slovesnosti (Havránek et al., 1935) čteme, že tento problém patří k nejnaléhavějším filozofickým problémům současného kulturního přerodu, že veškerá skutečnost se dnešnímu člověku jeví jako říše znaků a že její průzkum je teprve v počátcích. A ovšem konstatuje se, že základní znakovou oblastí je jazyk. Rozvádět tu rozvoj a směřování sémiotických prací obou protagonistů, popř. dalších členů PLK, přinášející i jistou různost v interpretaci znaku a jeho fungování, zde probírat snad nemusím, avšak v jednom dalším oddíle svého výkladu poukážu na to, jak tato proklamovaná sémiotická orientace byla spojena s orientací historicko-sociologickou.

Ukazuje se však, že obecně sémiotická inspirace byla jediným momentem de Saussurova učení, které PŠ přijala bez hlubší revize, resp. které v zásadě neodmítla. Už Mathesius v referátu/článku Kam jsme dospěli v jazykozpytu (Mathesius, 1982a [1931]) konstatoval mimo jiné, že de Saussure „nedomyslel své pojetí [synchronie] až do konce a že nemůžeme souhlasit se vším, co je obsaženo v jeho slavném *Cours de linguistique générale*“ (Mathesius, 1982a, s. 43). Ovšem obě základní myšlenky Kurzu, „požadavek synchronického rozboru jazyka a myšlenku jazykového systému, jazykové struktury“, pokládal za základní opěrný bod pro budování nové lingvistiky, „spolu s ideou jazykové funkce, kterou Baudouin proklamoval už před de Saussurem“ (ibid.). Explicitněji formuloval potřebu revize některých principů Kurzu r. 1963 Jakobson v článku Efforts toward a means-ends model of language in interwar Continental linguistics (Jakobson, 1964) a obšírněji už r. 1959 v referátu na mezinárodním sympoziu Zeichen und System der Sprache (Jakobson, 1962). Pokud se týče jazykového znaku, jde podle něho o revizi principů arbitrárnosti a lineárnosti – ukázalo se prý, že oba jsou iluzorní. (Ve skutečnosti však Jakobson uvádí jen některé oblasti nebo případy, v nichž tyto principy neplatí, takže nejde o iluzornost, nýbrž o omezenou platnost; v této souvislosti je třeba zmínit Mathesiovu distinkci „pojmenování popisná a značková“.) Zadrhé jde Jakobsonovi o vztah synchronie a diachronie – nelze je ztotožňovat s dynamikou a statikou, oba páry se kříží. Toto přesvědčení nacházíme ovšem v podstatě už v Tezích: „Nelze klásti nepřekonatelné hráze mezi metodou synchronickou a diachronickou tak, jak to činí škola ženevská“ (Pražský lingvistický kroužek, 1970, 1b, s. 36). Dobrou formulaci tohoto postoje podal Trnka (1948): Ostrá hranice mezi jazykem jako systémem a nestrukturální diachronií, která systém jen narušuje, je jasně fiktivní; jazyk se průběžně mění, i v současnosti, zůstává systémem v každém okamžiku svého vývoje (starý systém zaniká a nový se vytváří); z metodologických důvodů je však přípustné nastavit časovou dimenzi na nulu. Nesmíme ovšem zapomínat, že synchronní studium jazyka od počátku v PŠ převažovalo, v soulase s Mathesiovým přístupem inaugurovaným v jeho práci o potenciálnosti (1982b [1911]) a inspirovaným myšlenkami Masarykovými.

Dichotomie *langue – parole* nebyla Pražany odmítána, ale shledávána nejasností jevu *parole* (mluva) (srov. např. Jakobson, 1929, a Kořínek, 1936). Nicméně vědecké zdůvodnění „parolové lingvistiky“ podal až Skalička ve svých průlomových statích z let 1937 a 1948 (Skalička, 1937, 1948a). Tam také upozornil, že vlastně stylistika a poetika, pěstované od počátku v PŠ, se týkají *parole*, stejně jako Mathesiovo aktuální členění. Jenže nejen to, dodejme: celá Mathesiova koncepce jazykového rozboru, jak je podána v knize vydané r. 1961, avšak reprodukcí jeho přednášky z poloviny 30. let, je založena na *promluvě*. O ní říká (Mathesius, 1961, s. 10), že je důležité znát „stadia, jimiž vzniká, a jak se uskutečňuje její pochopení“; tato stadia nazývá jazyková stylizace myšlenkového obsahu na straně pisatele a jazyková dešifrace na straně čtenáře. A dodává: „Uvedené schéma lze tedy přijmout za základ dalšího našeho postupu“ (ibid., s. 11).

Existuje však jedna, a to základní ženevská teze, která se od počátku jevila jako pro PŠ nepřijatelná. Je to známá závěrečná věta Kurzu: „jediným a pravým předmětem lingvistiky je jazyk, uvažovaný sám o sobě a pro sebe“ (Saussure, 1989, s. 254). Jak poznamenala J. Fontainová ve své knize *Le Cercle linguistique de Prague* (Fontaine, 1974), tuto tezi rozpracoval Hjelmslev až po nejzazší mez, což představuje jistou logickou radikalizaci de Saussurovy myšlenky. Zároveň Fontainová soudí, že Skaličkovu odmítnutí glosematiky (Skalička, 1948b) je v podstatě založeno na opozici vůči striktně synchronistickému pojetí a navíc tu shledává i motivaci tradiční nechuť lingvistů ke „spekulaci“ (Fontaine, 1974, s. 154). Tento postřeh „zvenčí“ je jistě zajímavý, ale důvodů k odmítnutí glosematiky uvedl Skalička více. Jeho recenzi (Skalička, 1948b) za zcela výstižnou však nepokládám; vždyť právě jemu musel být typ abstraktního glosematického přístupu cizí. Zásadní rozdíl mezi oběma školami nevidím ani tak v chápání „funkce“, jako spíše ve vymezení předmětu jazykovědy, resp. teorie jazyka. (Ostatně základní funkci jazyka ve smyslu pražském, tedy jeho „úlohu“ v životě jednotlivce a společnosti, Hjelmslev dobře chápal a vystihl ji v úvodní kapitole své knihy *O základech teorie jazyka*, 1972, troufám si říci, s takovou hloubkou a přesvědčivostí, jakou jsem v pracích pražských lingvistů neshledal.)

Souhrnně: De Saussurův Kurz přinesl do Prahy Karcevskij a sám zaujal „klíčovou pozici mezi učením de Saussura a novými cestami, po nichž se vydala PŠ“ (srov. W. Steiner, 1976, s. 291). F. Čermák v úvodním výkladu k svému záslužnému překladu Kurzu stručně charakterizoval (na s. 25) recepci toho díla v PŠ tak, že přebírala a plodně rozvíjela základní principy a dichotomie, a to nejvíce v otázce opozic a mluvy, resp. promluvy, nejméně snad v otázce znaku. (Podrobněji se Čermák zabýval recepcí de Saussurova učení v PŠ ve dvou svých statích, Čermák 1996, 2003). Fontainová nazvala 3. kap. své knihy přímo *Pražský lingvistický kroužek – de Saussurův dědic*, zároveň však poznamenala, že Pražané četli Kurz (zejména partie sémiologické) poněkud nepozorně a povrchně. Na tom snad něco je, ale jako podstatné a významné mi připadá to, že jej četli po svém. (Do podrobnějšího rozboru se tu nebudu pouštět.)

Základní termín/pojem *funkce/funkční* se snadno najde v celé jazykovědné produkci PŠ, nicméně zjistit jeho přesnou a jasnou interpretaci se ukazuje jako úkol rozhodně ne snadný. Příčiny této těžkosti jsou mnohé. Zaprvé, v pražských pracích se najde jen

málo pokusů „funkci“ definovat nebo vysvětlit (platí to i o pracích Vachkových). Z druhé, protože se tento koncept spojuje s různými oblastmi jazyka a mluvy, bývá různě modifikován, objevuje se v různých pojmových variacích. Zatřetí, existují rozdíly a kolísání u různých autorů. Proto, začtvrté, příliš nepřekvapuje, že se v některých případech těchto termínů užívá ve značně vágním smyslu, někdy jenom jako osvědčené nálepky („trade mark“). Zapáté, funkční přístup se projevuje i v užívání jiných termínů, jako *prostředek*, *účel*, *instrument*, *sloužit jako*, *distinktivní/expresivní/... rysy* apod. – Typické je chápání funkce ve smyslu úkolu, úlohy či role nebo způsobu využití nějakého jevu (srov. zejména Mukařovský, 1936) anebo reference k mimojazykové skutečnosti (identifikované navíc s obsahem a významem u Vachka, 1966, s. 30). Nikoli ojedinělé formulace typu „vztahení k mimojazykové skutečnosti“ jsou však v principu vadné: samy sobě protirečí, protože jsou výrokem o skutečnosti jazykové (jde o meta-jazyk, metařeč); a navíc se vyjadřujeme i o jevech neskutečných.

Vcelku lze zjistit v PŠ pět různých typů užívání pojmu „funkce“: (1) metodologická zásada „Od funkcí k prostředkům komunikace a exprese“ (Mathesius, zřejmě podle Martyho), (2) externí funkce jazyka a/nebo promluv (Bühler, Jakobson, funkční stylistika), (3) vnitrojazykové funkce jednotek jazykového systému na jeho jednotlivých rovinách, (4) některá další užívání termínu *funkční* (f. zatížení, f. perspektiva věty), (5) funkční interpretace jazykového vývoje (zejména pojem „terapeutických změn“). – Je třeba dodat, že užívání slova *funkce* je dnes rozšířeno v nejrůznějších oborech a v nejrůznějších významech, což je ovšem spojeno s mnoha interpretačními potížemi. Filozoficky fundovanou analýzu a klasifikaci užívání termínu *funkce* podal E. Nagel (1961); pražský úzus by odpovídal Nagelovým významům 4 (some generally recognized use or utility of a thing or some normally expected effect of an action), částečně i 5 (consequences) a 6 (contribution of the components of a system to its maintenance or behaviour).

V pracích PŠ lze vysledovat dva různé základy v pojetí funkcionalismu; jeden u Mathesia, druhý u Jakobsona. Stručně je tu naznačím (podrobněji jsem je sledoval v statích Daneš, 1987, 2003).²

Mathesiusův přístup nejlépe poznáváme z jeho stati Funkční lingvistika (1982c [1929]): Nová jazykověda chápe jazyk jako něco živého, za slovy cítí mluvčího/pisatele a uvědomuje si, že ta slova byla namířena na posluchače/čtenáře. A v tomto přihlížení k stanovisku mluvčího (v jistém zlidštění problémů) záleží funkční přístup. Pro své funkční chápání mohl Mathesius nalézat inspiraci nebo podporu leckde, jak už tomu bývá, ale v podstatě se jeho funkcionalismus jeví jako něco jemu vlastního, co vyplývá z jeho osobních predispozic vidět věci v jejich přirozených souvislostech, lidských dimenzích, a interpretovat je s ohledem na jejich praktické aplikace. Na rozdíl od Jakobsona se nesnažil interpretovat svůj přístup v nějakém obecném teoretickém rámci a s ohledem na metodologie jiných věd. (Jeho nechuť k vytváření velkých teorií dosvědčoval Trnka.) Osobitě bylo i jeho chápání tzv. jazykových funkcí: V článku o podstatě věty (Mathesius, 1982d [1923]) navazoval na Bühlerovu starší práci z r. 1918, ale etabloje

---

² Srov. též starší práci Novákovu – Sgallovu (1968).

jen dvě funkce, výrazovou (kterou prý Bühler nedoceníl) a sdělnou, členěnou na prosté sdělení a výzvu. (Pro Bühlerovo „Darstellung“ zvolil ekvivalent „znázorňování“, což je myslím vhodnější než jiné ekvivalenty užívané promiskue v češtině.) Toto pojetí se objevuje i v úvodní partii Tezí (Pražský lingvistický kroužek, 1970) a pozdější Bühlerův triadický model nebral Mathesius do úvahy, a to ani ve své poslední práci Řeč a sloh (Mathesius, 1982e [1942]).

Jakobsonův přístup k pojetí funkce byl sofistický, motivovaný filozoficky a sám toto pojetí označoval jako teleologické, později teleonomické. Názorové zdroje byly u něho několiké, podrobně je rozebíral, jak známo, Holenstein (např. 1975 – byli to hlavně Hegel a Husserl), a nejnověji P. Osolsobě (2003) ve sborníku Prager Strukturalismus. Ten významně obohatil dosavadní poznatky poukazem na evidentní vliv myšlenek K. Engliše (na něj upozornil už Daneš, 1987). Práce tohoto významného českého, mezinárodně uznávaného ekonoma a filozofa (po r. 1948 vypuzeného z Karlovy univerzity) byly tehdy v širších vědeckých kruzích živě diskutovány (srov. např. knihu Teleologie jako forma vědeckého poznání, Engliš, 1930) a neušly pozornosti ani ze strany lingvistů, explicitně Trnky (pamatuji se na to jako jeho předválečný posluchač) a zejména Jakobsona. Ten se o Englišově vlivu zmiňuje v jednom článku z r. 1934 (O předpokladech Pražské lingvistické školy) a podrobně zhodnotil tento vliv v jedné brněnské přednášce z r. 1932, později publikované v italském znění (Jakobson, 1933). Jakobson nacházel u Engliše oporu pro přesvědčení, že lidské chování je třeba vysvětlovat nejen v termínech příčiny a následku, ale též prostředků a cílů. Na obhajobu tohoto metodologického principu shledával pak myšlenkovou podporu v současné vědě a filozofii po celé následující období; přehlédl však, že jej obhájil už r. 1913 B. Russell (On the notion of cause), který však zároveň poukázal na meze tohoto přístupu (jde o *vaitionatio ex eventu*, čili o zjišťování *ex post facto*, což neumožňuje v uspokojivé míře predikci). Do jazykové analýzy promítl Jakobson teleologii zavedením principu „terapeutických změn“ ve vývoji jazyka: předpokládá se, že jazykový systém vždy usiluje o jistou rovnováhu, jejíž porušení vyvolává změny, které tento nedostatek sice odstraní, ale vyvolají porušení rovnováhy na jiném místě systému, a proces terapeutických změn pokračuje *ad infinitum*. S tímto principem pracoval soustavně i Vachek. (Je zajímavé, že velmi podobný přístup a obdobné formulace nacházíme v strukturně-funkčním směru v sociologii, spojeném se jmény R. K. Mertona a T. Parsonse. Jeho kritici však vhodně upozornili na to, že výchozí koncept funkčních potřeb zkoumaného systému je značně mlhavý a problematický.) – Pražský funkcionalismus je dnes ve světě spojován především s Jakobsonovým rozšířeným schématem Bühlerových funkcí jazyka/promluv, prezentovaným poprvé v USA 1960. To je u nás dobře známo a hojně aplikováno a nemusím ho zde rozvádět.

Další ze specifických rozdílů uvnitř PŠ jen stručně naznačím. Pokud jde o *postoje k jazyku*, upozornil jsem před časem na to (Daneš, 1996, s. 21n.), že Havránkův přístup k (spisovnému) jazyku se jeví do velké míry jako jednostranně racionalistický, až ekonomicky instrumentalistický, neberoucí do úvahy některé jiné funkce jazyka a postoje k němu, především etické a emocionální. Naproti tomu pro Mathesia byl jazyk živým

organizmem; Noreenův výlučně „sociálně utilitaristický“ přístup pokládal za neudržitelný a proti sdělné účelnosti čistě ekonomické stavěl účelnost výrazovou, s důrazem na význam citu v řeči, neboť obojí účelnosti je zapotřebí, má-li jazyk sloužit bohatému a různotvárnému duševnímu životu (Mathesius, 1982f [1912]). Musím však dodat něco, co krásně charakterizuje Havránkovu vědeckou osobnost, že totiž jednostrannost svého přístupu později sám naznal. Ve svém referátu o teorii spisovného jazyka na konferenci Kultura českého jazyka r. 1968 (otištěném ve stejnojmenném sborníku z r. 1969) přímo řekl: „Můžeme přiznat upřímně, kriticky, že tato teorie do jisté míry zanedbávala emocionální složku projevů. Ovšem chce-li lingvistická věda poznávat jazyk jako celek v plně šíří, musí dbát také s l o ž e k e m o c i o n á l n í c h. Emocionální složky nejsou jenom v procesu mluvení, zasahují i do samého systému jazyka“ (Havránek, 1969, s. 14; zdůraznění v originále). (Jde tu možná o ohlas Trnkova konceptu „prožívání jazyka“ a snad i Danešovy analýzy postojů k jazyku.)

Odlišný přístup ke spisovnému jazyku byl zřejmě jedním z důvodů, proč se s Kroužkem rozešel jeden z počátečních jeho členů M. Weingart (mimo jiné spoluredaktor sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura, Havránek – Weingart, 1932, a autor stati Zvuková kultura českého jazyka, Weingart, 1932b). R. 1934 publikoval soubor svých rozhlasových přednášek s titulem Český jazyk v přítomnosti, s podtitulem Úvahy a podněty z jazykové terapie a kultury. I když se v něm hlásí k principům Kroužku (a dokonce je zajímavě interpretuje v zařazení do myšlenkové struktury doby), jeho analýza a hodnocení nasbíraného bohatého materiálu ze živé současné češtiny svědčí o tom, že u něho bohužel nešlo ani tak o terapii, léčbu, nýbrž mnohem spíše o mentorskou, částečně staromilskou kritiku s malým pochopením pro současnou jazykovou i sociokulturní situaci češtiny. (Tento postoj se hlásil už ve zmíněné jeho stati z r. 1932.) Jeho rozchod s Kroužkem, či Kroužku s ním, se proto jeví jako nevyhnutelný (i když při onom rozchodu hrály roli, jak tušíme a z jeho vysvětlujících dopisů zaslanych vedení Kroužku se zčásti dovídáme, i jiné záležitosti.)

Jako poslední případ názorových rozdílů uvedu oblast traktování *umělecké literatury* u V. Mathesia a u J. Mukařovského. Svůj názor na způsob literárněhistorického bádání naznačil Mathesius v Úvodu k 1. dílu svých Dějin literatury anglické takto: „...je nutno oživovati si i méně znatelné odstíny poměrů společenských a kulturních a oddaně naslouchati všem památkám literární kultury její. Jen tak je možno spojovati fakta v jednotný obraz literárního vývoje bez neodůvodněných teorií a planých hypotéz“ (Mathesius, 1910, s. 2). Ukazuje se tu mimo jiné to, co konstatoval Trnka, totiž že Mathesius byl proti každé teoretické jednostrannosti a že byl přesvědčen o tom, že správnost nějaké teorie záleží v její ověřitelnosti na jednotlivých případech, nikoli na její schopnosti pořádat fakta do pravidly ovládaného uspořádaného abstraktního systému. Jak trefně poznamenal J. Toman (1995), tento metodologický postoj neměl prý mezi členy Kroužku valnou váhu a byl jistě cizí Jakobsonovi a Mukařovskému. O mnoho let později pak Mathesius v článku O úkolech a výzbroji literární kritiky (1982g [1944]) vyslovil požadavek *ž i v o t n í f u n k č n o s t i* literatury. Píše v něm, že „[c]hápání literatury ve smyslu hesla umění pro umění je nesprávné zevše-

obecnování něčeho, co platí jenom někdy a pro někoho“ (Mathesius, 1982g, s. 212), a dále: „Je marno opakovat tvrzení, že jenom člověk naivní prožívá obsah literárního díla jako kus opravdového života a že vyspělý čtenář ... ho vychutnává toliko umělecky. Každé literární dílo hodné toho jména je po svém způsobu obraz nějaké životní skutečnosti, vyjadřuje nějaký životní pocit, má nějaké životní zaměření“ (ibid.). Pokud jde o českou literaturu, soudil, že v ní „v posledním půlstoletí [převážily] zřetele čistě umělecké nad momentem životní funkčnosti“ (ibid.). První světová válka přinesla sice počátek nutné korektury a zatlačila prý alespoň sklon k rafinované umělosti, ale teprve „[s]ituace vytvořená druhou světovou válkou provede, jak se zdá, načatou korekturu důkladněji. Je to vývoj v daných poměrech zdravý, a proto je úkolem literární kritiky, aby jej podporovala a vedla na správné cesty“ (ibid.). Nelze se divit, že na tuto stať (napsanou ovšem v situaci národního ohrožení za nacistické okupace) reagoval Mukařovský v jednom dopise Havránkovi nesouhlasně, až podrážděně a shledával v ní opouštění společných strukturalistických principů. Mathesiusův žák, významný literární vědec René Wellek, vhodně upozornil na to, že tyto Mathesiovy názory byly v souladu s jeho postojem „tvorivého aktivizmu“ a mají svůj základ nejen v jeho vrozených predispozicích, ale také v protestantském náboženském přesvědčení (Wellek, 1976).

Je zřejmé, že Mathesiem postulované funkce umělecké literatury v duchu jeho „pedagogického humanizmu“ (Wellek, 1976) a moralizujícího zaměření představují zřejmě jiný přístup k literárním dílům, než byl ten, který známe z funkčně-strukturální poetiky a literární historie, jak jej prezentoval především Mukařovský. Platí to však zčásti především o raném období pražského literárněvědného strukturalizmu, který se opíral o formální metodu Ruské školy a našel vyjádření zejména v Tezích (Pražský lingvistický kroužek, 1970). Tam, v odd. 3c (formulovaném zřejmě Mukařovským), čteme známou tezi, že „básnická řeč je zaměřena na vyjadřování samo“, že „organizujícím příznakem umění je zaměření nikoli na to, co se vyznačuje, nýbrž na znak sám“, a zejména pak tuto proklamaci striktního imanentizmu: „Imanentní charakteristika evoluce básnického jazyka se zhusta zaměřuje v literární historii kulturně historickou, sociologickou nebo psychologickou úchylkou, totiž odvoláním k jevům heterogenním. Místo mystiky kauzálních vztahů mezi různorodými systémy je nutné zkoumati básnický jazyk sám o sobě“ (Pražský lingvistický kroužek, 1970, 3c, s. 50–51; zdůraznění v originále).

Avšak v další etapě vývoje tohoto přístupu došlo v polovině 30. let k převratné změně konceptuálního rámce, totiž k uznání relevance historicko-sociologických faktorů a vztahů, jak na to upozornil L. Matějka ve své významné stati *The sociological concerns of the Prague School* (Matejka, 1988). V úvodním slovu k 1. sešitu *Slova a slovesnosti* (Havránek et al., 1935), citovaném výše v souvislosti se sémiotickou orientací, čteme i toto: „Studování básnické řeči a básnictví vůbec předpokládá však nezbytně také zřetel *ke společnosti a její organizaci*. Znak je samou svou podstatou jev sociální. ... Celá dynamika společenského vývoje, přeskupování a zápas jednotlivých vrstev i prostředí, boj třídní, národnostní, ideologický, vše to se intenzivně obrátí v poměru mezi uměním a společností i ve vývoji umění samého, třebaže přeměny umělecké struktury tvoří řadu souvislou a zákonitou. ... Nemíníme se konečně vyhybat ani problematice *básnické osobnosti*, jsouce si dobře vědomi antinomie mezi individuál-

ními dispozicemi a aktivními schopnostmi básníkovými se strany jedné i objektivními vývojovými předpoklady na umělci nezávislými se strany druhé“ (Havránek et al., 1935, s. 5–6; zdůraznění v originále). Zároveň v témž čísle Slova a slovesnosti uveřejnil Mukařovský (podle všeho hlavní autor oněch pasáží z úvodu) článek Poznámky k sociologii básnického jazyka (Mukařovský, 1935) a o rok později revidoval svůj starší, rigorózně imanentistický přístup (který vyjádřil ve své práci o staročeském verši), i Jakobson, a to v článku Úvahy o básnictví doby husitské (Jakobson, 1936), s konstatováním, že se tehdy mýlil. Tento teoreticko-metodologický posun ovšem znamenal sblížení s názorem Mathesiovým, pokud jde o literárněhistorickou metodu, formulovaným v jeho Dějinách (srov. výše). Vždyť ostatně onen redakční úvod k prvnímu číslu Slova a slovesnosti Mathesius spolupodepsal. Nelze ovšem přehlédnout, že formulace onoho názorového obratu se jeví jako poněkud rezervovaná, nejednoznačná, jako kompromis přijímaný s obavou z možné ztráty názorové kontinuity či identity. Zřetelně to zaznívá z Předmluvy Mukařovského k jeho knížce o estetické funkci, normě a hodnotě (Mukařovský, 1936); tam čteme: „Je přirozené, že se základní noetické stanovisko – ač se v podstatě nezměnilo, setrvávajíc při imanenci, tj. vnitřní zákonitosti vývoje umělecké struktury – během doby vyvíjelo. Jestliže z počátku nastal příklon k teoretickým zásadám ruského formalismu, hájícím důsledně pojatou autonomii umění vzhledem k jevům jiných vývojových řad, s nimiž umění přichází do styku, stávalo se čím dále jasnějším, že i důsledně dodržovaný předpoklad vývojové imanence dovoluje, ba vyžaduje přihlížení k souvztažnosti umění s těmito jinými řadami“ (Mukařovský, 1936, s. 5). (Jak máme konkrétně interpretovat výrazy „přihlížení“ resp. „zřetel k“ a „obráží se v“, není jasné. Např. Vodička, 1942, s. 368, stále ještě vychází z původní teze, že „strukturalismus odmítl příčinné zkoumání souvislostí mezi dílem na jedné straně a básníkem a dobou na druhé straně“; do jaké míry se mu dařilo držet se této teze ve svých konkrétních analýzách, je otázka.) Najdou se u Mukařovského ale i místa radikální deviace; tak např. opouští princip dominance umělecké hodnoty a říká, že „[u]mělecké dílo se objevuje konec konců jako skutečný soubor mimoestetických hodnot a jako nic jiného než právě tento soubor“ (Mukařovský, 1936, s. 69) a že se tak „estetická hodnota rozplynula v jednotlivé hodnoty mimoestetické a není vlastně ničím jiným než úhrnným pojmenováním pro dynamickou celistvost jejich vzájemných vztahů“ (ibid.). Avšak v závěrečném shrnutí tuto formulaci oslabuje a znovu soudí, že „estetická hodnota nad ostatními převládá“ (ibid., s. 75; obdobně se vyjádřil i ve francouzském Résumé na s. 84).

Nabízí se otázka, čím mohl být tento názorový vývoj ve skutečnosti motivován. Především jistě vlastními badatelskými, analytickými zkušenostmi, zadruhé pak snahou vyrovnat se s ozývajícími se kritickými hlasy. Na jedné straně to byla kritika přicházející z vnějšku, a to jednak ze strany marxistů (především pokud jde o vztah ke společnosti), jednak od literárních vědců orientovaných spíše tradičně, na druhé straně pak kritické diskuse v Kroužku samém, spojené především se zmíněným literárním vědcem R. Wellkem, žákem Mathesiovým. Naznačují to přednášky v Kroužku, ale hlavně dvě Wellkovy kritické stati: Dějiny českého verše a metody literární historie (1935) a The theory of literary history (1936). Jak sám uvádí (Wellk, 1969, s. 21),

vytýkal Mukařovskému hlavně zanedbávání dvou legitimních aspektů studia literárních děl, totiž vztahu k umělcově osobnosti a otázky pohledu na svět implikovanému v uměleckém díle. A zároveň konstatuje, že v některých svých pozdějších pracích se Mukařovský pokusil vtělit tyto záležitosti do svého obecného schématu. (Wellek měl pochopitelně na mysli práce Mukařovského z období před jeho „distasteful public harakiri“; Wellek, 1969, s. 25.) (Mé jednotlivé poukazy k názorovému vývoji J. Mukařovského nechtěly pochopitelně nic víc než posloužit srovnání myšlenkových světů obou velkých osobností Pražské školy.)

Obrátíme-li pozornost k Mathesiovým lingvistickým a lingvostylistickým analýzám konkrétních textů, zjišťujeme zde v mnohém shodu s postupy strukturalistické poetiky. Mathesiovi byla blízká především objektivní a detailní analýza materiálu a zdůraznění stránky významové, a ovšem fenomén slohu. Souhrnně lze říci, že Mathesius si Mukařovského vážil a stejně tak Mukařovský jeho (přes ony názorové rozdíly, jak to krásně dosvědčuje dopis Mukařovského Havránkovi, líčící návštěvu Mukařovského u umírajícího Mathesia). Výsledky Mukařovského analyticko-interpretáčních prací Mathesius využíval, kdežto některé obecné principy, zčásti později opouštěné (jako je rigorózní imanentismus, dominance estetické hodnoty, princip deformace, zaměření na znak sám, nikoli na to, co se vyjadřuje, a ovšem neopouštěný dialektický přístup), byly mu zřejmě cizí. Nebyly mu ovšem cizí umělecké hodnoty literárních děl, naopak měl pro ně jemný cit (jak se mohl každý přesvědčit při jeho přednáškách o anglické literatuře nebo při čtení jeho literárněvědných studií), nahlížel však na tato díla mnohostranněji, životněji, ovšem s osobitými akcenty.

LITERATURA

- BÜHLER, K. (1918): Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes. *Indogermanisches Jahrbuch*, 6, s. 1–20.
- ČERMÁK, F. (1996): Ferdinand de Saussure and the Prague School of Linguistics. In: E. Hajičová – O. Leška – P. Sgall – Z. Skoumalová (eds.), *Travaux du Cercle linguistique de Prague, n. s. / Prague Linguistic Circle Papers*, 2. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 59–72.
- ČERMÁK, F. (2003): Ferdinand de Saussure and Prague linguistic structuralism. In: M. Nekula (ed.), *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen / Prague Structuralism: Methodological Fundamentals*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, s. 11–30.
- ČERMÁK, F. – HAJIČOVÁ, E. (2003): Introduction: Prague School of Linguistics in its classical time and today. In: J. Vachek, *Dictionary of the Prague School of Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 1–20.
- DANEŠ, F. (1987): On Prague School functionalism in linguistics. In: R. Dirven – V. Fried (eds.), *Functionalism in Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 3–38.
- DANEŠ, F. (1996): Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti. In: R. Šrámek (ed.), *Spisovnost nespisovnost dnes*. Brno: Masarykova univerzita, s. 19–27.
- DANEŠ, F. (2003): The double basis of the Prague functional approach. In: J. Hladký (ed.), *Language and Function: To the Memory of Jan Firbas*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 57–70.
- ENGLIŠ, K. (1930): *Teleologie jako forma vědeckého poznání*. Praha: F. Topič.
- FONTAINE, J. (1974): *Le Cercle linguistique de Prague*. Tours: Maison Mame.
- HAVRÁNEK, B. (1940a): Strukturalismus. In: *Ottův slovník naučný nové doby: Dodatky, díl VII, sv. 1*. Praha, s. 452.

- HAVRÁNEK, B. (1940b): Strukturální lingvistika. In: *Ottův slovník naučný nové doby: Dodatky, Díl VII, sv. I*. Praha, s. 455–457.
- HAVRÁNEK, B. (1969): Teorie spisovného jazyka. In: *Kultura českého jazyka*. Liberec: Severočeské nakladatelství, s. 7–17.
- HAVRÁNEK, B. – JAKOBSON, R. – MATHESIOUS, V. – MUKAŘOVSKÝ, J. – TRNKA, B. (1935): Úvodem. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 1–7.
- HAVRÁNEK, B. – WEINGART, M. (eds.) (1932): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- HAVRÁNKOVÁ, M. (ed.) (v tisku): *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci*. Praha: Academia.
- HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.
- HOLENSTEIN, E. (1975): *Roman Jakobsons phänomenologischer Strukturalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- JAKOBSON, R. (1929): *Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 2: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. Prague: Jednota československých matematiků a fysiků.
- JAKOBSON, R. (1933): La scuola linguistica di Praga. *La Cultura*, 12, s. 633–641.
- JAKOBSON, R. (1934): O předpokladech pražské lingvistické školy. *Index*, 6, s. 6–9.
- JAKOBSON, R. (1936): Úvahy o básnictví doby husitské. *Slovo a slovesnost*, 2, s. 1–21.
- JAKOBSON, R. (1962): 5.6.1 [bez názvu; referát na sympoziu Zeichen und System der Sprache v Erfurtu 1959]. In: *Zeichen und System der Sprache, 2: Veröffentlichung des 1. Internationalen Symposiums „Zeichen und System der Sprache“ vom 28. 9. bis 2. 10. 1959 in Erfurt*. Berlin: Akademie Verlag, s. 50–56.
- JAKOBSON, R. (1964): Efforts toward a means-ends model of language in interwar Continental linguistics. In: J. Vachek (ed.), *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington: Indiana University Press, s. 481–485.
- KOŘÍNEK, J. M. (1936): Einige Betrachtungen über Sprache und Sprechen. In: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6: Études dédiées au Quatrième congrès de linguistes*. Prague: Jednota československých matematiků a fysiků, s. 23–29.
- MATEJKA, L. (1988): The sociological concerns of the Prague School. In: Y. Tobin (ed.), *The Prague School and its Legacy*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 219–226.
- MATHESIOUS, V. (1910): *Dějiny literatury anglické v hlavních jejích proudech a představitelích, část první: Doba anglosaská*. Praha: G. Voleský.
- MATHESIOUS, V. (1936): Deset let Pražského lingvistického kroužku. *Slovo a slovesnost*, 2, s. 137–145.
- MATHESIOUS, V. (1961): *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- MATHESIOUS, V. (1982a [1931]): Kam jsme dospěli v jazykozpytu. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 39–44.
- MATHESIOUS, V. (1982b [1911]): O potenciálnosti jevů jazykových. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 9–28.
- MATHESIOUS, V. (1982c [1929]): Funkční lingvistika. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 29–38.
- MATHESIOUS, V. (1982d [1923]): Několik slov o podstatě věty. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 169–173.
- MATHESIOUS, V. (1982e [1942]): Řeč a sloh. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 92–146.
- MATHESIOUS, V. (1982f [1912]): O jazykové správnosti: několik časových poznámek. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 60–64.
- MATHESIOUS, V. (1982g [1944]): O úkolech a výzbroji literární kritiky. In: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 210–214.
- MUKAŘOVSKÝ, J. (1935): Poznámky k sociologii básnického jazyka. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 29–38.
- MUKAŘOVSKÝ, J. (1936): *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*. Praha: Fr. Borový.
- NAGEL, E. (1961): *The Structure of Science*. New York: Harcourt, Brace and World.

- NOVÁK, P. – SGALL, P. (1968): On the Prague functional approach. In: A. V. Isačenko (ed.), *Travaux linguistiques de Prague, 3: Études structurales dédiées au VIe Congrès des slavistes*. Prague: Academia, s. 291–297.
- OSOLSOBĚ, P. (2003): A source of teleological thinking of the Prague Linguistic Circle. In: M. Někula (ed.), *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen / Prague Structuralism: Methodological Fundamentals*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, s. 121–133.
- PRAŽSKÝ LINGVISTICKÝ KROUŽEK (1970): Teze předložené Prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: J. Vachek (ed.), *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia, s. 35–65.
- RUSSELL, B. (1913): On the notion of cause. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 13, s. 1–26.
- SAUSSURE, F. de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- SKALIČKA, V. (1937): Promluva jako lingvistický pojem. *Slovo a slovesnost*, 3, s. 163–166.
- SKALIČKA, V. (1948a): The need for a linguistics of “la parole”. In: *Recueil linguistique de Bratislava, I*. Bratislava, s. 21–38.
- SKALIČKA, V. (1948b): Kodaňský strukturalismus a Pražská škola. *Slovo a slovesnost*, 10, s. 135–142.
- SMUTS, J. (1926): *Holism and Evolution*. New York.
- STEINER, P. (1976): The conceptual basis of the Prague structuralism. In: L. Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning: Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*. Ann Arbor: The University of Michigan, s. 351–386.
- STEINER, W. (1976): Language as process: Sergej Karcevskij’s semiotics of language. In: L. Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning: Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*. Ann Arbor: The University of Michigan, s. 291–302.
- TOMAN, J. (1995): *The Magic of a Common Language: Mathesius, Trubetzkoy and the Prague Linguistic Circle*. Cambridge: MIT Press.
- TRNKA, B. (1927): Sémasiologie a její význam pro jazykozpyt. *Časopis pro moderní filologii*, 13, s. 40–45, 121–133.
- TRNKA, B. (1948): Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost*, 10, s. 73–80.
- VACHEK, J. (1960): *Dictionnaire de linguistique de l’École de Prague*. Utrecht – Anvers: Spectrum.
- VACHEK, J. (1966): *The Linguistic School of Prague: An Introduction to its Theory and Practice*. Bloomington – London: Indiana University Press.
- VODIČKA, F. (1942): Literární historie, její problémy a úkoly. In: B. Havránek – J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Družstevní práce, s. 307–400.
- WEINGART, M. (1932a): Semiologie a jazykozpyt. In: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario a discipulis et Circuli linguistici Pragensis sodalibus oblata*. Pragae: Pražský lingvistický kroužek, s. 5–13.
- WEINGART, M. (1932b): Zvuková kultura českého jazyka. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.), *Spišovaná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 157–244.
- WEINGART, M. (1934): *Český jazyk v přítomnosti: Úvahy a podněty z jazykové terapie a kultury*. Praha: Československá grafická unie.
- WELLEK, R. (1935): Dějiny českého verše a metody literární historie. *Listy pro umění a kritiku*, 2, s. 437–445.
- WELLEK, R. (1936): The theory of literary history. In: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6: Études dédiées au Quatrième congrès de linguistes*. Prague: Jednota československých matematiků a fyziků, s. 173–191.
- WELLEK, R. (1969): *The Literary Theory and Aesthetics of the Prague School*. Ann Arbor: The University of Michigan.
- WELLEK, R. (1976): Vilém Mathesius (1882–1945): Founder of the Prague Linguistic Circle. In: L. Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning: Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*. Ann Arbor: The University of Michigan, s. 6–14.